

MUAMMO JANRIGA OID QARASHLAR SHAKLLANISHI

Esanova Dilnoza

*O'zMu tayanch doktoranti, O'zbek filologiyasi fakulteti,
https://doi.org/10.53885/edinres.2024.01.1.014*

Annotatsiya.: ushbu maqolada muammo janriga oid qarashlar, kelib chiqishidagi bahs-munozalar, fikrlar yoritilgan. Ma'lumot uchun turli tarixiy kitoblardan parchalar keltirilgan. Kalit so'zlar: muammo, lug'z, ta'miya, arab adabiyoti, fors adabiyoti, tebdil te'miya

Juda qadim tarixga ega Sharq adabiyoti o'zining boy adabiy merosi bilan jahon adabiyoti tarixida alohida o'rin tutadi. Chindan ham, badiiy adabiyot ma'naviy hayotimizning ajralmas bir qismi bo'lish bilan birga har bir shaxs uchun juda ahamiyatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonlari, 2022-yil 10-fevraldagi PQ-126-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori biz yoshlarni yanada salohiyatli bo'lishga undaydi. Biz ham tarixga nazar tashlagan holda, ularning nechog'lik muhim ekanligini o'rganamiz. Adabiyotimiz she'riy janrlari xilma-xilligi ila ko'proq qiziq, albatta. Bu turfaliklar ichida biz muammo janriga alohida to'xtalamiz. "Muammo"ning ibtidosi qanday, u qay yo'sinda shakllandi?

Muammo haqida gap ketar ekan, muammo ko'proq nazmiy asarlarda uchraydi. Bu janrga bag'ishlab yozilgan risolalarda ta'kidlanishicha, muammo nasriy asarlar tarkibida ham bo'ladi. Muammo janrining eng asosiy xususiyatlaridan biri, bu arab alifbosiga asoslanganligidir.

Muammo janriga yana nazar tashlaydigan bo'lsak, XV-XVI asrlarda adabiyot maydoniga kelgan deya olamiz, ammo eng birinchi bo'lib kim ijod etganini topishga muvaffaq bo'lmayapmiz, arablar buni aruz ilmining bilimdon shoiri Halil ibn Ahmad nomi bilan ham bog'laydilar. Eronlik olimlarning ma'lumotlariga ko'ra muammo janrining asoschisi Ali ibn Abu Tolibdir. Biz arab adabiyoti olimlarini ham, eron olimlarining qarashlarini hozircha rad eta olmaymiz, sababi muhim ashyo hali topmadik.

Bilamizki, har qaysi millatda uning o'ziga xoslik atalmishlari, sababi, turtkilari bor. Aynan muammo ham bundan mustasno emas. Bu janr, turk, arab, fors adabiyotlarida o'rganilganida jumboqli masalalarga xizmat qilgan. Xususan, turk adabiyotshunosi, olim Ismoil Durmush muammo janriga quyidagicha ta'rif bergan: "Lug'atda "(narsaning) yashirin, berkitiladigan va berkitiladigan" ma'nosini bildiruvchi "ama" o'zasidan olingan bo'lib, ta'miya ("so'zni yashirincha aytmoq") so'zidan kelib chiqqan "mef'ul" otidir va yashirincha, uni tushunarsiz qilish uchun, bu xarakterdagi so'zlar uchun ishlatiladi. Ikki xil: davlatning maxfiy ma'lumotlarini ma'lum bir joyga etkazish imkonini beruvchi ilmiy jumboq va shoir va ziyolilar orasida keng tarqalgan adabiy jumboq. Ilmiy jumboq matnni faqat bilganlar tushunadigan shaklga aylantirish, maxsus usullar yordamida yuzaga keladi. Ebu Bekir es-Suliy, (Abu Bakir as-Suliy) Ibnu'd-Duneynir, Ibn Adlan va Ibnu'd-Dureyhim tarjima so'zini «ta'miye» va «tercemi»ni «jumboq» sifatida ishlatgan bo'lsa, Ibn Vehb tarjimini «tebdil ta'miye» deb ta'riflagan. Ta'miye va muamma uchun «ilmü'l-muamma, ta'miyatu'l-huruf, remz-mermuz, ibham-mübhem» kabi so'zlarni ishlatadigan mualliflardan tashqari, bizning davrimizda ular asosan «shifr» va arabchalashgan "teşfir" qilingan".

Arab adabiyotidagi bitiklarda muammo qadim zamonlardan beri hamma ham xohlamaydigan ma'lumotlarni yashirish uchun turli usullar qo'llanilgan. Qadimgi misrliklar miloddan avvalgi 1900-yillarda ma'lumotni yashirin tarzda etkazish va yozishni bilganliklari, harflar o'rniga ba'zi maxsus shakllardan foydalanganliklari va bu borada boshqa sivilizatsiyalarga ta'sir o'tkazganliklari qayd etilgan (Muhammed Merayati va boshqalar, I, 3). Kriptografiya usullari mixxat va ierogliflar bilan yozilgan matnlarga tatbiq etilganligi aniqlandi. Johiliyat arablari o'z xabarlarini faqat aqlli kishilar tushuna oladigan tarzda ifodalash uchun "remz", "melahin", "maoriz" kabi ifoda uslublaridan foydalanganlar. Keyinchalik Islom davrida bu tushunchalar boyitib, "elg'az", "ta'miye", "muhojat", kabi yashirin ifoda usullari qo'llanilgan.

Ta'miya bilan bog'liq bo'lgan istihroj-i muamma fanlari, xabarlarini yashirish ilmi va yashirin xabarni hal qilish usullari, II. (8-asr) yarmidan keyin musulmon olimlari tomonidan ilgari surilgan. Qolaversa, islom dinining ilk davrlarida naqqoshlik va haykaltaroshlik san'atlarining taqiqlanganligi odamlarni til va adabiyotga etaklagan bo'lsa, lug'oz, so'z o'yinlari, jumboq kabi til san'atlari birinchi o'ringa chiqqanini aytish mumkin (Kan, 93-bet). Uning bu boradagi birinchi asari Xalil ibn tomonidan «Kitobul-Mu'amma» deb nomlangan. Buni Ahmad yozgan degan mish-mishlar bor. Shundan so'ng, Jabir b. Hayyon ualulur-qoruz, Zumnun El-Mir'riy, Zar'r-Rumasi Flik, dud. Muammo, Ya'qub ibn. Ishaq al-Kindi Risâle fi'stihrâci'l-mu'amma (Risâle fi'l-esmâ'i'l-mu'ammât), Ibn Vahshiyye "Shevku'l-mustaham fi ma'rifeti rumuzi'l-mâl-amâmâmân", Devid b. Heysem et-Tenuhi "Risale fi'stihrâji'l-mu'amma", Ibn Tabataba "Risola fi'stihrâji'l-mu'amma" nomli kitobini yozgan. Bu tadqiqotlar dastlabki uch asrda amalga oshirilgan tarjima faoliyatiga asoslanadi. Turli tillardan tarjima qilingan asl nusxadagi alkimyo, sehr, falsafa va ilohiyot kabi mavzularga oid ayrim yozuv va yozuvlar sirli edi. Darhaqiqat, Zunnun el-Misriy va Ibnu'l-Iroqiylar "Hallu'r-rmuz" nomli asarining muqaddimasida qadimgi sivilizatsiyalarga oid yozuv va bitiklarda lug'oz, jumboq kabi ma'lumotlar borligini va ular yozganliklarini ta'kidlaydilar. Ibn Vahshiyya ham o'zining «Shevku'l-mustaham» kitobida eski va yangi sivilizatsiyaga mansub to'qson uch alifboning harflari, timsollari va belgilarini hal qilgan. Silvestre de Sachi tomonidan 1810 - yilda ushbu asar haqida chop etilgan maqola Jan-Fransua Shampollionga Misr ieroglif yozuvi belgilarini ochishda eng muhim yordam bo'ldi.

Ahmad al-Hanefi as-Samarqandiy "Îzâhu'l-Havâ'id fi 'ilmi'l-mu'ammâ" (Suleymaniye Ktp., Cârullah Afandi, nr. 2077, vr. 172-178, 172-178, Şehr. Ali 199;); Ibrohim b. Iso el-Havrani "Jila'u'd-deyajii fi'l-mu'ammeyat ve'l-elgâz ve'l-ehâji" (Dimashk 1882). Taxsîl, tekmi'l, teshil va tezyîl deb atalgan to'rt jarayon va ularning qismlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, jumboqni tartibga solish va echishda ham, fors va turkiy adabiyotlarda ham, bu asarlarda ham umumiy tarzda o'xshash tarzda muhokama qilinadi.

Jumboq ifodalash mahorati bo'lgani uchun u ifoda ilmiga tobe bo'lgan fan sifatida qabul qilingan. Sirlar protsedurani biladiganlar va aql va tezkor aqlga ega bo'lganlar tomonidan hal qilinishi uchun yoziladi. Bu jihatdan jamiyatning umumiy aql-zakovati va odatlariga muvofiq tashkil etilgan. Hech qanday yo'l bilan echilmaydigan sirlarning adabiy qiymati yo'q. Badi' ilmi bilan bog'liq jumboqning tomoni shundaki, u she'riyatda adabiy san'at sifatida ijro etiladi. Arab adabiyoti tarixida lug'z va muamma adiblari asosan ikkinchi darajali shoirlar, adabiyot ahli va ziyolilar bo'lganligi aytiladi. Lug'zda arab shoirlari ustun bo'lsa-da, jumboqlarning eng yaxshi namunalari fors shoirlari tomonidan berilgan deydi olim Siddiq Hasan Xon, II, 513.

Fors va turk adabiyotidagi jumboqlarni uch guruhga bo'lish mumkin: Allohning ismlari, payg'ambarlar ismlari va shaxs ismlari asosidagi. Turk adabiyotida jumboqlarni birinchi bo'lib aytganlar Ahmadiy (vaf. 815/1412) va Muiniydir. Eron va Ozarbayjon shoirlari Anadoluda e'tiborni o'ziga jalb etish va mashhurlikka erishishda muhim rol o'ynagan. Kinalizade Hasan Chalabiy, Yavuz Sulton Salimning Eron safari ortidan Anadoluga bu mamlakatdan kelgan olim va san'atkorlar orasida jumboqda mohir kishilar ko'p bo'lganini aytadi (Tezkire, II, 914).

Darhaqiqat, Yavuz Sulton Salim Nihoniyning har bir misrasida jumboqli bir qasida taqdim etishidan va Muammoiy taxallusli shoirning uning nomidan jumboqli risola yozib, unga 300 gul hadya qilganidan xursand bo'ldi. Ammo 700 ga yaqin sirlarni aytib bergan Emrulloh Emrining yuksalishi bilan bu shoir unutildi deyiladi manbalarda. Muammoiy taxallusi bilan ijod qilgan shoir o'z asarini usmonli turk tilida bayon qilganligi ham ma'lum bo'ldi.

Yana XV-XVII asrlarda fors adabiyotida ham, turk adabiyoti singari barakali ijod qilishgan va eng maqtovga sazovori deb ham fors adabiyotidagi muammolar ko'zga tashlanishi isbotlangan. O'zbek mumtoz adabiyotida muammo janrida Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Yusuf Badiiylar o'z noyob iste'dodlarini shakllantirganlar.